

Kalkınma Planlarının Kıyaslamalı Analizi: Türkiye Örneği*

Ahmet ATAKIŞI^a & Atilla CEBECİ^b

Öz

Türkiye'nin uzun dönem kalkınma hedeflerinin amacı kapsamında, çarpan etkisiyle birlikte gelişme sürecini hızlandıran güçlü yönetim yapılarının oluşturulması ve kurumlara dönük güvenin tesis edilmesi oldukça önemlidir. Söz konusu hedeflere ulaşmayla ilgili stratejilere ise kalkınma planlarında sıkça değinilmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de oluşturulan kalkınma planlarını, iktisadi eğilimler, küresel değişim karşısında ülkedeki ve dünya ekonomisindeki makroekonomik gelişmeler ile beklentiler çerçevesinde analiz etmektir. Bu bağlamda, plan öncesi dönemde Türkiye'deki ekonomik ve sosyal gelişmelere değinilmiştir. Sonrasında kalkınma planlarının 1985-2019-2023 yılları sürecinde belirlenen; istikrarlı ve güçlü ekonomi, nitelikli insan, hukuk devleti, demokratikleşme/iyi yönetim gibi seçili anahtar kelimelere göre yaşanan değişimleri derinlemesine incelenmiştir. Kalkınma kavramının ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar uzanan dönemlere ait geliştirilen teori ve yaklaşımlar, 1985-1989 döneminden başlayarak incelenmiş, bu bağlamda günümüz ve gelecek kalkınma planlarının hedef ve politikalarının amaçlarına ilişkin içerik analizi yapılmıştır.

Anahtar

Kelimeler:

Kalkınma,
Planlama,
Makroekonomi.

JEL

Sınıflandırması:

01, O21, E.00.

Comparative Analysis of Development Plans: The Case of Turkey

Abstract

It is very significant to establish strong governance constructions that accelerate the development process by the multiplier effect and to establish confidence in institutions under Turkey's long-term development goals. Strategies for achieving these goals are frequently mentioned in development plans. The aim of this study is to analyze the development plans formed in Turkey within the framework of economic trends, the interaction in the country compared to global changes and macroeconomic developments and expectations in the world economy. On this basis, Turkey's economic and social developments in the pre-plan period is discussed. Afterwards, the changes in the development plans is examined in depth according to selected keywords such as stable and strong economy, qualified people, rule of law, democratization/good governance, which were determined in the period 1985-2019-2023. The theories and approaches recognized from the emergence of development concept to the present were examined starting from the 1985-1989 period after the year 1984, and in this context, a content analysis was made regarding the goals and policies of current and future development plans.

Keywords:

Development,
Planning,
Macroeconomics.

JEL

Classification:

01, O21, E.00.

* Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Türkiye'nin Seçili Kalkınma Planlarının Karşılaştırmalı Analizi" başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

^a Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Türkiye, aatakisi@trakya.edu.tr, ORCID:0000-0002-5792-3207.

^b Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye, ati39@mynet.com, ORCID:0000-0003-2324-1395.

1. Giriş

Dünyada 1980’li yıllarda başlayan ekonomik yeniden yapılanma ve neo-liberal politikaların uygulamaya konulmasıyla, beklenen sosyo-ekonomik gelişme hedeflerine toplumsal alanda ulaşamaması kalkınma sorunlarını daha da ağırlaştırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde bilindiği üzere ülkeler birbirinden farklı kalkınma modelleri geliştirmiş ve buna yönelik kalkınma planları hazırlamıştır. Bu planlar, ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasi yolda ilerlemelerinde önemli bir rol oynamakla birlikte, bir ülkenin az gelişmiş veya gelişmiş olması genellikle ekonomik kalkınma hamleleriyle gözlenebilmektedir. Bilim ve teknolojide gösterilen atılımlarla, endüstride ölçek ekonomisinin olumlu etkileri de mümkün olabilmektedir. Bu nedenle özellikle günümüzde hem ekonomik hem de sosyal yapının gelişmesine öncülük etmek için kalkınma sürecinde dikkat çekilen faktörler; iklim, çevre, insan gücü ve eğitim alanlarında yoğunlaşmaktadır (Arslan ve Yılmaz, 2021).

Ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları yüzyıllardır tartışılmaktadır. Sanayi devrimlerinden günümüze değin ülkelerin büyüme hedefleri koymaları, ekonomik ve beşerî faaliyetlerde kalıcı değişiklikler getirmiştir. 1929-1933 bunalımından sonra bu süreçlerin önemi daha anlaşılır hale gelmiştir. Teknolojik ilerlemeler, sosyal hizmetlerde gelişme için yeni ve muazzam fırsatlar yaratırken, teknolojik gelişmelerden her ülkenin eşit biçimde yararlanamayışı ülkeler arasındaki eşitsizliği daha da artıracak ve küresel kalkınmayı da olumsuz etkileyecektir. Ancak, gelecek yüzyılın en etkili araçlarından biri haline gelecek olan bilgi otoyollarının ve ağlarının birkaç ülke sınırları içinde kalmayıp çok sayıda ülkeyi kapsamıyla, eşitsizliklerin azaltılmasında olumlu katkılar ortaya çıkaracağı beklenmektedir (On birinci Kalkınma Planı, 2022).

Lewis (1954) “ekonomik büyümenin avantajının, zenginliğin mutluluğu artırması değil, insan seçimi yelpazesini artırması olduğu” sonucuna vardığında, ekonomik büyüme ve bireylerin tercihleri arasındaki ilişkiyi vurgulamaya çalışmıştır.

Todaro (2020) ise ekonomik kalkınma sürecini “insan yaşam kalitesinin artırılması” olarak tanımlamaktadır. Bu süreç, insanların yaşam seviyelerini yükseltmek, insanların özgüveninin büyümesine elverişli koşullar yaratmak, insanların seçme özgürlüğünü artırmak gibi unsurları içermektedir. Todaro’ya göre kalkınma, “sosyal yapılarda, yaygın tutumlarda ve ulusal kurumlarda büyük değişikliklerin yanında, ekonomik büyümenin ivmelenmesi, eşitsizliğin azaltılması ve mutlak yoksulluğun ortadan kaldırılmasını içeren çok boyutlu bir süreç olarak” düşünülmektedir. Kalkınma, özünde sistem içindeki bireylerin ve sosyal grupların çeşitli temel ihtiyaç ve isteklerine göre ayarlanmış bütün bir sosyal sistemin, maddi ve manevi olarak “daha iyi” bir yaşam durumunu geniş çapta tatmin edici olarak algılanmayan bir yaşam koşulundan uzaklaşıp, başka bir şeye doğru ilerlediği tüm bir değişim yelpazesini temsil etmektedir. Ekonomik kalkınma bir bakıma toplumsal açıdan, ekonomik büyümeden daha farklı düşünülen bir kavramdır. Kalkınma sosyo-ekonomik gelişmeyi, dolayısıyla refah artışını yansıtır ve temelinde mal ile hizmet üretiminin çoğalmasını ifade eden ekonomik büyümeyi de gerektirir. Büyüme, kalkınma için hayati ve gerekli bir koşuldur, ancak sosyo-ekonomik gelişmeyi garanti edememesi nedeniyle yeterli bir koşul değildir. Ülkelerin yıllık göstermiş oldukları %60, 70 gibi büyüme oranlarının üretim

artışı olarak bir sıçrama olarak algılanmasının yanı sıra, toplumdaki gelir dağılım adaletine bir çözüm getirip getirmediği de ayrıca sorgulanmalıdır.

Kalkınma kavramının kökeni; yoksulluk ve az gelişmişliğin toplumlar üzerinde oluşturduğu baskılar ve toplumların gelecekte risk arz edebilecek, kıtlık gibi tehdit durumları ve benzeri sorunlarla başa çıkabilmek için geliştirilen politikalara değin, aslında devletlerin teşkilatlanmaya başladığı dönemlere kadar uzanmaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2013). Az gelişmiş ve gelişme sergileyen ülkeler açısından iktisadi kalkınma ve onun bir çıktısı olarak kabul edilen iktisadi büyüme, özellikle 1940'ların ortalarından itibaren büyük önem kazanmıştır. 1950'li yıllarda sosyalist ve kapitalist blok içerisinde bulunan veya bağlantısızlar olarak adlandırılan ülkeler tarafından da ekonomik kalkınma üst düzey devlet yöneticilerinin gündeminde olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası ekonomik kuruluşlar da geliştirdikleri çeşitli programlarla ekonomik kalkınma hamlelerine yön verici çalışmalara imza atmışlardır.

Bazı çalışmalarda, üretime katkısı sıfır veya ihmal edilebilir olarak görülen tarım işçilerinin, tarımdaki kurumsal ücrete eşit (veya buna bağlı) bir ücretle işgücünün üretken üyeleri haline geldikleri sanayiye, yeniden tahsis edilmeleri sürecinde gözlenen gelişmeler ile ekonomik dönüşüm/ilerleme kavramları da tartışılır olmuştur. Kalkınma kavramı, bir ülkede ekonomik, toplumsal, çevresel ve siyasal yapılarının değişmesi ve gelişmesi sonucunda insanlığın yaşamında maddi ve manevi her yönden ileriye dönük toplumsal refahın artması şeklinde de ifade edilmektedir (Bardakçı vd., 2019).

Ekonomik kalkınma, klasik kapitalist modelde sürekli gelir artışı ile tüketim olanaklarını genişletme mantığıyla, sınırsız üretim ve tüketim üzerine kurulu üretim anlayışı çerçevesinde kurgulanır. Aslında gerçekte kaynakların sınırlı olması toplum ve tabiat dikkate alındığında aşırı kaynak kullanımı ile çevre ile doğal dengenin bozulmasına yol açan eylemler bu kurgunun neticesinde meydana gelir. Dolayısıyla iktisadi kalkınma çerçevesinde kalkınmanın sağlıklı bir şekilde devam ettirilmesi için, toplumda sürdürülebilir kalkınma kavramının bilimciler ile iktisat teorisyenleri tarafından oldukça iyi benimsenmesi gerekmektedir (Erdem ve Bozan, 2021). Sen (2001)'e göre ise kalkınma, insanlar için özgürlük yaratmak ve daha fazla özgürlüğün önündeki engelleri kaldırmakla ilgilidir. Daha fazla özgürlük, insanların kendi kaderlerini seçmelerini sağlamaktadır. Özgürlüğün ve dolayısıyla kalkınmanın önündeki engeller arasında yoksulluk, ekonomik fırsat eksikliği, yolsuzluk, kötü yönetim, eğitim eksikliği ve sağlık eksikliği gibi problemler başı çekmektedir. Bu bağlamda çalışmada kalkınma kavramı ve planlama kültürünün gelişim sürecini tanımladıktan sonra, çözülemeyen ve her planda yer verilen problemlerin neler olduğu seçili anahtar kelimelerle tespit ederek, dikkatleri bu konulara yoğunlaştırmak amaçlanmaktadır.

2. Kalkınma Alanındaki Yaklaşımlar

Kalkınma kavramı, ekonomik büyüme kavramından daha geniş bir kavram olup, ekonomik yapıdaki değişikliklerle birlikte az gelişmiş bir toplumun sosyal, kültürel ve siyasal yapısındaki değişiklikleri de ifade eder. Kalkınma kavramı özellikle yirminci yüzyılın ikinci

yarisından itibaren önem kazanmıştır. Rostow'un (1960) ünlü aşamalar teorisi, ekonomik gelişmenin bazı süreçlerin koşullu etkileşimi ile mümkün olduğuna dikkati çeker. Batı ülkelerinin deneyimlerine dayanarak, Ekonomik Büyüme Aşamaları adlı çalışmasında, sanayileşmiş ülkelerin beş aşamadan geçtiğini savunur. Bir uçağın havalanmasına benzettiği bu aşamalar; geleneksel toplum aşaması, kalkışa hazırlık aşaması, kalkış aşaması, olgunluk aşaması ve kitlesel tüketim çağıdır.

İngiltere'nin 1850'de, Amerika'nın 1900'de, Almanya'nın 1910'da, Japonya'nın 1940'ta ve Rusya'nın 1950'de olgunluğa eriştiği bu çalışmada vurgulanmıştır. 1937'yi Türkiye için kalkış aşaması olarak değerlendiren Rostow, kalkış döneminin bitiminden 40 yıl sonra olgunluk aşamasına ulaşılacağını ve bu hesaplamalara göre Türkiye'nin 1977'de olgunluk aşamasına ulaşması gerektiğini düşünülebilir. Ancak, Rostow'un tanımladığı şekilde bazı hedeflerin gerçekleşmemesi ve özellikle de kalkınma planlarında yinelenen hedeflerin neler olduğu da bu noktada ilgi çekicidir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de tasarlanan kalkınma planlarının 1985-2019-2023 yılları sürecinde belirlenen; küresel gelişmeler-egilimler hedef ile politikaları, rekabetçi üretim-verimlilik, istikrarlı ve güçlü ekonomi, nitelikli insan, güçlü toplum, yaşanabilir şehirler, sürdürülebilir çevre ile hukuk devleti, demokratikleşme/iyi yönetim planlamasının 1985-2021 yılları sürecinde ele alarak tartışmaktır. Kalkınma planları; ekonomiyi çevresel, ekonomik ve sosyal faktörler arasındaki ilişkileri, uzun vadeli geleceğe dönük bütünleşik bir perspektifle inceleyen, kamu ve özel kesim için uzun vadede yol gösterici, hukuksal ve teknik kuralları dikkate alan makro planlardır. Kalkınma planı, 1963 yılından itibaren Türkiye'de devlet tarafından geliştirilen ve ekonomi, sağlık, eğitim, ulaşım, sosyal güvenlik, adalet vb. konuları kapsayan ve bu konularda iyileştirme ve geliştirmeyi amaçlayan ve uygulanacak politikayı belirleyen bir plandır. En son kalkınma planı 2019-2023 dönemini kapsamaktadır (Kalkınma Planları, 2022).

3. Kalkınma Planları ve Öne Çıkan Konular

Türkiye'de planlı kalkınma dönemleri cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarına kadar uzanan tarihi bir geçmişe sahiptir. Bu çerçevede, 1980 yılı öncesi ithal ikameci sanayileşme stratejisi politikaları ile yurtiçine dönük sanayileşme politikalarının ilk izlerine, 1933-1938 dönemindeki "devletçilik" anlayışıyla uygulanan planlarda rastlanılır. Cumhuriyetin ilan edildiği yıl olan 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde ise kalkınmanın sağlanmasında özel girişimciliğin asıl itici güç olacağı, devletin özel sektörü teşvik etmesi ve desteklemesi gerektiği ilan edilmiştir.

1930'lu yılların başına kadar yapılan uygulamalar, Kongre'de alınan kararlarla uyumlu bir çizgide seyretmiştir. Ancak, Kongre'de alınan kararların birçoğu 1923-1933 yılları arasında uygulanmasına rağmen, ülke ekonomisinde beklenen gelişmelere ulaşım sağlanamamıştır. Özel sektörde gerekli sermaye birikiminin olmaması, altyapı sorunları, nitelikli işgücü yetersizliği ve 1929 ekonomik buhranının etkileri sınırlı da olsa bu ekonomi politikalarında istenilen olumlu sonuçların gerçekleşmesinde ciddi engeller oluşturmuştur.

Söz konusu olumsuz gelişmeler, 1930'larda devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini gerektiren ve içe dönük kalkınma modeli olarak tanımlanan, yeni bir ekonomik sistemin uygulanmasını zorunlu kılacaktır. Böylelikle Türkiye, 1923-1929 döneminde uyguladığı liberal ekonomi politikalarını bırakmış, devletçilik ilkesini daha da baskın kılan, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayileşmeyi benimsemiştir (Özaslan, 2006).

Yeni sanayi bölgelerinin ortaya çıkması, 1970'lerde yaşanan ekonomik kriz ve bu krizi aşmak için uygulanan ekonomi politikaları ve üretim örgütlenmelerindeki değişimlerle ilgilidir. 1970'lerden sonra artan küreselleşme dinamikleri, ulusal ekonomilerin yanı sıra çeşitli üretim ve yönetsel altyapılarda da önemli değişimlere neden olmuştur. Türkiye, birçok ülkede 1970'lerde başlayan bu değişim sürecini, 1980 yılında makroekonomik politikalarda kapsamlı değişiklikleri içeren 24 Ocak Kararlarıyla başlatmıştır. Türkiye'nin dışa açık kalkınma stratejisinin başlangıcı olan bu süreçle birlikte, diğer ülkelerde olduğu gibi sanayinin mekânsal dağılımında da önemli değişiklikler görülmüştür. Bu sürecin ekonomik coğrafya üzerindeki en önemli sonuçlarından biri de yeni sanayi bölgelerinin ortaya çıkması olmuştur.

Türkiye Kalkınma planlarının tarihi gelişim sürecinin sıralaması aşağıdaki gibidir:

- Beş yıllık süreçler için tasarlanan planlar; Birincisi (1963-1967), İkincisi (1968-1972), Üçüncüsü (1973-1977), Dördüncüsü (1979-1983), Beşincisi (1985-1989), Altıncısı (1990-1994), Yedincisi (1996-2000) ve son olarak Sekizinci Kalkınma Planı (2001-2005) tarihleri arasında uygulanmıştır.
- Yedi yıllık süreç için tasarlanan plan; Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013),
- Yeniden beşer yıllık olarak tasarlanan planlar; Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) ile On Birinci Kalkınma Planları (2019-2023)'dir (Kalkınma Planları, 2022).

Kalkınma planlarının tasarımında, değişen eğitim yaklaşımları, bilim, teknoloji, mühendislik gibi disiplinleri bütünleştiren bir yöntem belirlenmiştir. Gerçek dünya problemlerini çözmek için analitik, eleştirel, yaratıcı ve bilişsel düşünme becerilerini kazandıran hedefler ön plana çıkmaktadır. Kentleşmeden, nüfus artışına, yönetim ve gelişen ticaret ağlarından, bölgesel politikalara geniş yelpazede konular ele alınmaktadır.

Kalkınma planları dikkatli bir şekilde incelendiğinde, metropol alanlarda ve çevre topluluklarda üretim ve günlük yaşamı bütünleştiren kentsel alanların geliştirilmesi gereği karşımıza çıkmaktadır. Bölgesel düzeyde gelişen yönetim yapıları, küresel sistemde rekabet edebilme ve belirsizliklere esnek ve etkin bir şekilde uyum sağlama yetenekleri nedeniyle, merkezi yönetim yapısına sahip ülkelerde bile önem kazanmaktadır.

İyi yönetim denildiğinde de insan sermayesi gelişimi, endüstrinin gelişmesi ve ekonomik güvenlik için artan ihtiyacı teşvik edebilecek, kararların gereksinimler ile beklentiler doğrultusunda şeffaf, hesap verebilir bir şekilde alınmasını sağlayan, uygulamalarının geliştirilmesi ve vatandaşların karar alma sürecine dahil edilmesi de kalkınma planlarında sıkça vurgulanmaktadır.

Avrupa Birliği (AB) ile yakın ekonomik ve ticari ilişkilere sahip olan ve Asya ile Avrupa arasında bir geçiş ülkesi olan Türkiye, Orta Koridor, TEN-T, TRACECA ve VIKING

koridorlarında da avantaja sahiptir. Küresel üretim ve ticaret kanallarındaki değişimlerin yarattığı lojistik fırsatların yanı sıra, üretim ekseninin doğu yönelimine Sanayi 4.0 gibi hamlelerle tepki vermesi, Türkiye için teknoloji ve iş gücü açısından önemli riskler ve fırsatlar taşımaktadır. Ticaret ağlarının güçleneceği dönemlerde de fırsatları en iyi şekilde değerlendirmek ve riskleri ülkenin lehine çevirecek şekilde yönetmek önemlidir.

Türkiye'nin uzun vadeli hedeflerinin gerçekleştirilmesinde, kalkınma sürecini çarpan etkisi ile hızlandıran ve kurumların kredibilitelerini artıran güçlü yönetim yapılarının oluşturulması gereği de ilgi çekicidir.

Hızlı nüfus artışı, kentleşme, ekonomik aktivite ve çeşitli tüketim alışkanlıkları çevre ve doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı da gün geçtikçe artırmaktadır. Kirlilik, iklim değişikliği, çölleşme, ormansızlaşma, biyoçeşitlilik kaybı ve kuraklık gibi çevresel sorunlar her geçen gün insan yaşamını ve gelişimini giderek daha fazla etkilemektedir.

Yüksek sera gazı emisyonları nedeniyle hızlanan iklim değişikliğinin doğal afetlere neden olduğu ve insanlık için ciddi bir tehdit oluşturduğu görülmektedir. Sürdürülebilir çevresel ve doğal kaynak yönetimi ve yaşanabilir şehirlerin inşası, talebin ve tüketimin arttığı dünyada giderek daha önemli hale getirmektedir. Böylelikle yaşanabilir şehirler ve sürdürülebilir çevreye olan farkındalığın önemi de sıklıkla vurgulanmaktadır.

4. Veri ve Yöntem

Analiz kapsamında araştırmada ikincil veri toplama tekniği kullanılmıştır. Veriler yayınlanmış kitaplar, dergiler, makaleler, çevrimiçi portal ve/veya kurumsal web sayfalarından alınmıştır.

Çalışmada nitel, nicel ve karma analiz programı Maxqda ile belge incelemesi yöntemi olan içerik analizi yapılmıştır. 1985-2021 yılları arası kalkınma planlarına ilişkin toplam yedi belge Maxqda'nın belge tarama sistemine yüklenmiştir. Daha sonra program bünyesinde çalışmanın amacına yönelik kod sistemi oluşturulmuştur. Bu kodlar belirlenirken planların içeriğinde sıklıkla göze çarpma derecelerine dikkat edilmiş ve bu bağlamda planlarda ele alınışlarına göre takibi yapılmıştır.

Planların İncelenmesi Neticesinde Ulaşılan Temel Kodlar:

Türkiye'deki küresel olaylar ve eğilimler/Türkiye'deki küresel eğilimler ve etkileşimler/dünya ekonomisindeki makroekonomik olaylar ve beklentiler/önceden planlanmış dönemde Türkiye'deki ekonomik ve sosyal olaylar/planların amaç ve politikaları/rekabetçi üretim ve verimlilik/istikrarlı ve güçlü ekonomi/nitelikli personel, /güçlü toplumlar/yaşanabilir şehirler/sürdürülebilir çevreler/hukukun üstünlüğü, demokratikleşme ve iyi yönetim anahtar kelimeleri içerisinden belirlenmiştir.

Çalışma kapsamına alınan kalkınma planı belgelerine ilişkin tanımlayıcı bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Kalkınma Planı Belgelerine İlişkin Tanımlayıcı Bilgiler

Kalkınma Planları	Rapor Dili	Plan Karar No	Sayfa Sayısı
5. BEŞ YILLIK (1985 -1989)	Türkçe	8	221
6. BEŞ YILLIK (1990 -1994)	Türkçe	62	375
7. BEŞ YILLIK (1996-2000)	Türkçe	374	319
8. BEŞ YILLIK (2001-2005)	Türkçe/İngilizce	697	254
9. KALKINMA PLANI (2007-2013)	Türkçe/İngilizce	877	101
10. KALKINMA PLANI (2014-2018)	Türkçe	1041	212
11. KALKINMA PLANI (2019-2023)	Türkçe/İngilizce	1225	198

Kaynak: <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>

Tablo 1, kalkınma planlarına ilişkin genel bilgi sunmaktadır. Kalkınma planları 2000'li yıllara kadar sadece Türkçe olarak yayınlanmıştır. 2001 yılından itibaren 8, 9, 11. Beş yıllık kalkınma planları hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayınlanmıştır.

5. Nitel Analizlerin Karşılaştırmalı Sonuçları

Programa yüklenen belgelerin oluşturulan kodlarına ilişkin tarama sonuçlarında sırasıyla řu sonuçlar elde edilmiştir. Toplam yedi belge ile yapılan analiz kapsamında ulaşılan kod sıklıkları Tablo 2'deki gibidir:

Tablo 2. Programa Yüklenmiş Belgeler ve Kodlar

Belge Adı	Kodlu Bölümler
Beşinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1985-1989	119
Altıncı-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1990-1994	79
Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000	9
Sekizinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-2001-2005	13
Dokuzuncu-Kalkınma-Planı-2007-2013	15
Onuncu-Kalkınma-Planı-2014-2018	132
On Birinci-Kalkınma-Planı-2019-2023	68

Kaynak: <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>

Belgeler arasında en yoğun kod tekrar sıklıklarının, Onuncu-Kalkınma-Planı-2014-2018 dönemine ait olduğu gözlemlenmiştir.

Çalışma kapsamındaki kod değişkenleri arasındaki ilişki Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Kod Değişkenleri Arasındaki İlişki

Kod	Tüm Belgelerin Kodlu Bölümleri	Tüm Belgelerin % Kodlu Bölümleri	Belgeler
Planların Hedefleri ve Politikaları (Genel İfade)	340	78,16	7
Nitelikli İnsan	35	8,05	4
Hukuk Devleti (Tekrar Sıklığı)	17	3,91	5
Demokratikleşme	15	3,45	5
İyi Yönetişim (Kurumsal Yönetim)	8	1,84	2
Güçlü Toplum	8	1,84	2

Tablo 3. Devamı

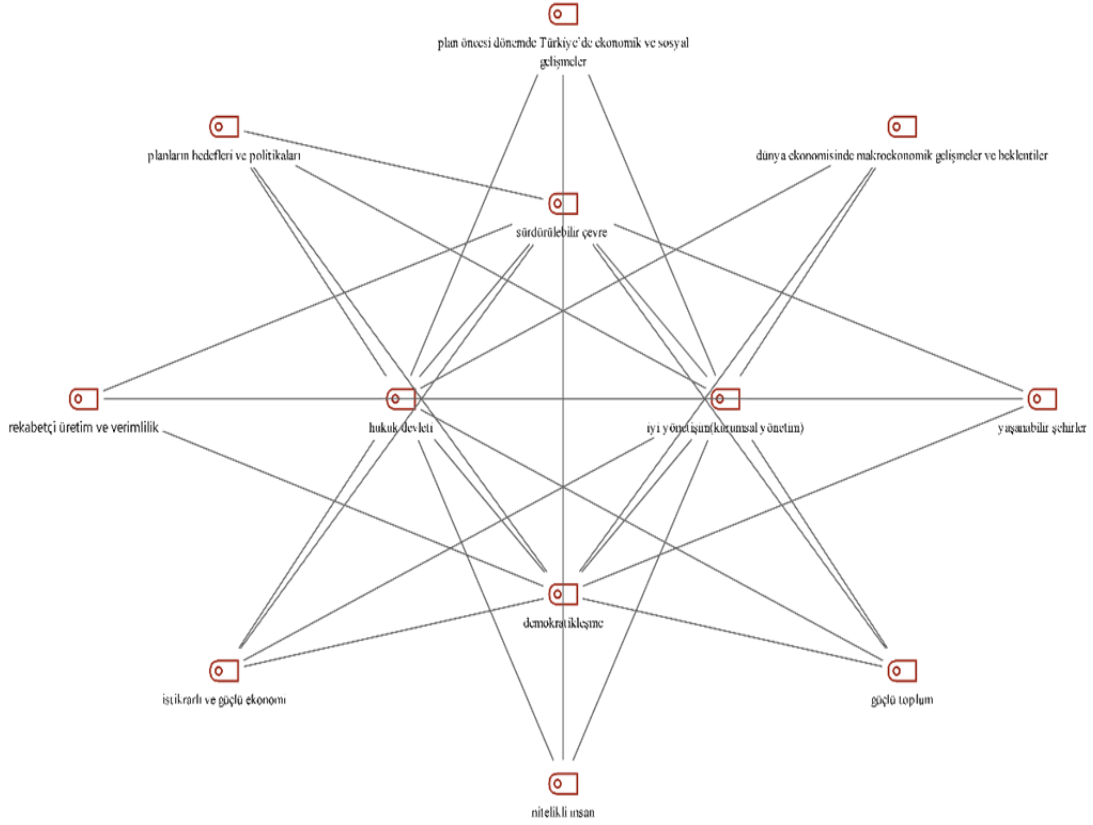
Plan Öncesi Dönemde Türkiye’de Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler (Genel İfade)	4	0,92	2
Sürdürülebilir Çevre	2	0,46	1
Yaşanabilir Şehirler	2	0,46	1
Rekabetçi Üretim ve Verimlilik	2	0,46	1
İstikrarlı ve Güçlü Ekonomi	1	0,23	1
Dünya Ekonomisinde Makroekonomik Gelişmeler ve Beklentiler (Genel İfade)	1	0,23	1
Küresel Eğilimler ve Türkiye Etkileşimi	0	0,00	0
Türkiye’de Küresel Gelişmeler ve Eğilimler	0	0,00	0

Toplam yedi raporun içerik analizinde ilk olarak en çok rastlanan kod genel ifade biçiminde **planların hedefleri ve politikaları** olmuştur. Söz konusu planların metinlerinde gelecekle ilgili beklenti ve sonuçları değerlendiren, faaliyet ile hedeflerle birlikte politikaların da izlendiği ifade biçimlerinin, her plan metninde sıklıkla tekrarlandığı görülmüştür. Örneğin On Birinci Kalkınma Planı çerçevesinde “...hedefleri verimliliği odağına alan, sanayi sektörünün [başat] rol üstlendiği, ihracata dayalı istikrarlı bir büyüme modeli çerçevesinde belirlendiği” gibi ifadelerin sıklığı, metin analizi ve takibinde göze çarpmaktadır.

“Nitelikli İnsan” %8,05, “Hukuk Devleti” % 3,91 ve “Demokratikleşme” % 3,45 oranlarında seyreden kodların da tekrar sıklığı yoğunluğuyla hemen her planda yer almaları, dönemler itibarıyla bu kavramların da çözüm bekleyen konu başlıkları şeklinde algılanmalarına neden olmaktadır.

Genel olarak analiz sonucuna bakılacak olursa, on birinci kalkınma planı günümüze kadar yayımlanan planların da bir tamamlayıcısıdır. Metinler incelendiğinde bir süreğenliğin olduğu ve belirli kavramlara vurguların aynı biçimde devam ettiği tespit edilmiştir.

Şekil 1’de ele alınan konuların analiz programı sonucunda elde edilen kodların birbiriyle etkileşimi ve ilişkisi gösterilmektedir.

Şekil 1: Kodların Etkileşimi ve İlişkisi

Beş yıllık planların ana hedefi toplumun refahını artırmaktır. Bu nedenle, kalkınma planlarında vurgu Türk ekonomisinin güçlenmesi ve ihracata yönelik kalkınma politikalarının uygulanması üzerine yapılmıştır.

Hükümetin ekonomiye müdahalesini en aza indirmeyi, liberal dış ticaret ve yabancı sermaye politikaları izlemeyi, altyapı ve konut yatırımlarını artırmayı ve kalkınmada bölgeler arası dengesizlikleri azaltmayı öngörmüştür.

Tablo 4 kodların kalkınma planı hedefleri doğrultusundaki kod matrisini göstermektedir.

Tablo 4. Kod Matrisi

Kod Sistemi	ON...	Onu...	Dok...	Sek...	Yedi...	Altın...	Beşi...
İyi Yönetişim (Kurumsal Yönetim)	5		3				
Demokratikleşme	7	1	1	1	5		
Hukuk Devleti	10		3	2	1		1
Sürdürülebilir Çevre	2						
Yaşanabilir Şehirler	2						
Güçlü Toplum	3	5					
Nitelikli İnsan	12	17	4	2			

Tablo 4. Devamı

İstikrarlı ve Güçlü Ekonomi	1						
Rekabetçi Üretim ve Verimlilik	2						
Planların Hedefleri ve Politikaları	24	106	2	8	3	79	118
Plan Öncesi Dönemde Türkiye’de Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler		3	1				
Dünya Ekonomisinde Makroekonomik Gelişmeler ve Beklentiler			1				
Küresel Eğilimler ve Türkiye Etkileşimi							
Türkiye’de Küresel Gelişmeler ve Eğilimler							

Kalkınma planlarında, ekosistemin iyileştirilmesine yönelik yatay politikalar alanında yer alan iş ve yatırım ortamı iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Böylece uzun vadeli dış finansman ve yatırımların sürdürülebilirliği sağlanacak; mülkiyet hakları, hukukun üstünlüğü ve iyi yönetim ilkeleri ile inşa edilerek, kurumsal kapasitelerin genişletilmesi ön plana çıkarılacaktır. Ayrıca verimliliği artıracak güçlü bir iş ekosistemiyle, lojistik ve enerji altyapısı güçlendirilerek, sisteme zamanında ve maliyet etkin biçimde erişimin artırılacağı vurgulanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma ve artan ekonomik ve sosyal refah, hukukun üstünlüğü, demokratikleşme ve iyi yönetim ilkelerinin devlet tarafından güçlü bir şekilde sahiplenilmesi ve etkin bir şekilde uygulanması ile mümkün olduğu bilinmektedir. Yeni yönetim sisteminin de temelini oluşturan insan merkezli kalkınma yaklaşımı sonucunda, hukukun üstünlüğü ve demokratikleşme planların ana eksenlerinden biri olarak da ayrıca vurgulanmıştır.

Çalışma kapsamında, 1985 yılından bu yana uygulanan kalkınma planlarında yer alan insan kaynağı ve istihdam politikalarının da ne derece tutarlı ve hedeflerle uyumlu olduğu tartışılmıştır. Kalkınma planlarında insan gücü ve önerileri ile ilgili olarak tartışılan amaç, plan ve hedeflere ulaşıp ulaşılmadığı da incelenmiştir. Her dönem için planlanan göstergeler, bir sonraki dönemde o dönemin fiili göstergeleri ile karşılaştırılmıştır. Bu sonuçlar, Kalkınma Planı’nın tüm dönemleri için istihdam verileri tablolarıyla açıklanmaktadır. Daha sonra İnsan gücü ve istihdam ile ilgili olarak uygulanması planlanan politikalar incelenmiş ve yorumlanmıştır.

1985 ve güncel (2019- 2023) kalkınma planlarının benzerlik matrisi aşağıdaki Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 5. Kalkınma Planlarının Benzerlik Matrisi

Belge Adı	KP-2019-2023	KP-2014-2018	KP-2007-2013	KP-2001-2005	KP-1996-2000	KP-1990-1994	KP-1985-1989
KP-2019-2023	1,00	0,50	0,50	0,57	0,50	0,36	0,43
KP-2014-2018	0,50	1,00	0,71	0,79	0,71	0,71	0,64

Tablo 5. Devamı

KP-2007-2013	0,50	0,71	1,00	0,79	0,71	0,57	0,64
KP-2001-2005	0,57	0,79	0,79	1,00	0,93	0,79	0,86
KP-1996-2000	0,50	0,71	0,71	0,93	1,00	0,86	0,93
KP-1990-1994	0,36	0,71	0,57	0,79	0,86	1,00	0,93
KP-1985-1989	0,43	0,64	0,64	0,86	0,93	0,93	1,00

1985-1990 kalkınma planlarının içeriği ile 1990-1994 ve 1996-2000’li yılların kalkınma planlarının içeriği birbirine %86-%93 oranda benzerlik göstermektedir. Bunun nedeni o dönemdeki çeşitli ÷lke içindeki krizler veya kalkınma hedeflerinin başarısızlığı nedeniyle tekrar edilmesidir.

Kalkınma planları, çeşitlenme, artan belirsizlik, gelişmiş ve gelişmekte olan ÷lkeler için ekonomik ve siyasi güç dengesinin hızla değiştiği, küresel düzeyde yeniden dengelenme sürecinin devam ettiği ve yeni güç merkezleri nedeniyle uluslararası işbirliğinin daha karmaşık hale geldiği bir süreçte tasarlanmıştır.

Türkiye’de araştırma kapsamında kodlanarak irdelenen kalkınma hedeflerini etkileyen önemli konular yıldan yıla farklılık göstermektedir. Bu farklılıklara ilişkin ayrıca açıklamada bulunulduysa X olarak işaretlenerek Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6. Kalkınma Planlarında Yıldan Yıla Farklılık Gösteren Konular

Kalkınma Planları	KP-2019-2023	KP-2014-2018	KP-2007-2013	KP-2001-2005	KP-1996-2000	KP-1990-1994	KP-1985-1989
Planın Hedefleri ve Politikaları	X	X			X		
Nitelikli İnsan	X	X	X	X			
Hukuk Devleti	X	X	X	X	X	X	X
Demokratikleşme	X	X	X	X	X		
İyi Yönetişim	X		X				
Güçlü Toplum	X	X					
Plan Öncesi Dönemde Türkiye’de Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler	X	X	X				
Sürdürülebilir Çevre	X	X					
Yaşanabilir Şehirler	X						
Rekabetçi Üretim ve Verimlilik	X						
İstikrarlı ve Güçlü Ekonomi	X						
Dünya Ekonomisinde Makroekonomik Gelişmeler ve Beklentiler	X	X					

Tablo 6. Devamı

Küresel Eğilimler ve Türkiye Etkileşimi	X	X					
Türkiye’de Küresel Gelişmeler ve Eğilimler	X	X					

Türkiye’nin kalkınma politikası, planlı dönemin başlangıcından günümüze kadar ekonomi, çevre ve toplumun etkileşimi yoluyla sürdürülebilir kalkınmaya doğru ilerlemiştir. Bu alandaki önemli gelişmelere rağmen, sürdürülebilir kalkınmanın izlenmesi ve değerlendirilmesinde ilerleme sınırlı olmuştur. Bu konuda bazı pilot çalışmalar yapılmış olsa da, Türkiye’nin bir dizi ulusal sürdürülebilir kalkınma göstergesi ve endeksi geliştirmesi ihtiyacı devam etmektedir.

5. Sonuç

Çalışmada, Türkiye’de 1985-2023 yılları arasında yapılmış olan kalkınma planlaması çalışmaları, ele alınmış ve analiz edilmiştir. Türkiye’de planlı ve geniş çaplı bir istihdam politikası planlı kalkınma döneminde başlamıştır. Planlama döneminin ilk yıllarında hükümet, sanayi sektörünün gelişmesine bağlı olarak istihdam sorununa bir çözüm aramıştır. Planlama döneminin başlangıcından 1978 yılına kadar, ilk üç planlama döneminde istihdam konusu ana sorunlardan biri olarak görülmemiştir. Ekonomik refah bir öncelik olarak planlanmış ve istihdam oranının ülke gelirindeki artışa paralel olarak artacağı varsayılmıştır. İstihdamın muhasebeleştirilmesi ayrı bir konu olarak Dördüncü Plan döneminden sonra uygulamaya konulmuştur.

Genel olarak planlarda makro denge fikri ön plana çıkmış, ileri teknolojiler teşvik edilmiş ancak iç pazar ve ithal ikamesi stratejisi istenilen sonuca ulaşmaya izin vermemiş, teşvik politikası çok geniş tutulmuş ve buna yönelik modellerin uygulanması zorlaşmıştır.

Türkiye’deki planlama pratiğindeki asıl değişiklikler 1980’den sonra gerçekleşmiştir. 1980’den sonra yeni bir planlama anlayışının parçası olarak yedi plan daha hazırlanmıştır. Değişiklikler anayasal düzeyde de görülebilir; 1961 Anayasası’nda devletin sorumluluğu olarak ilan edilen planlama, 1982 Anayasası’nda devletin sorumluluğu olarak kabul edilmiştir. 1982 Anayasası, planlamanın kültürel ve sosyal kalkınma ile ilişkisine ek olarak ekonomik bir tema da vurgulamıştır.

1980 sonrası dışa açıklık stratejisi, kalkınmaya rekabet kavramını eklemiştir. Sosyal ve kültürel kalkınmanın yanı sıra ekonomik unsurlar da dışa açık planların geliştirilmesi ana hedef haline gelmiştir. 1980 sonrası neo-liberal ekonomik düzen ile dünyada yaygınlaşan küreselleşme eğilimlerinin yansımaları planlarda da açıkça görülmektedir.

1990’lardan bu yana Türkiye ekonomisinin büyümesi, piyasalarda güven uyandıran istikrarlı büyümenin çok gerisinde kalmıştır. İstikrarsız büyüme, şirketleri yatırım kararlarında dikkatli olmaya zorlamıştır. Süreç içerisinde, istihdamda kalıcı bir artış sağlamak mümkün olamamıştır. Kalkınma planlarında sıkça vurgulanan istihdamı

destekleyici büyüme çabaları, işgücünün kalıcı istihdamına yol açamamıştır. 1994 ekonomik krizinden önce, 1993 yılında tüm sektörlerde istihdam oranları düşük düzeylerde seyretmiştir.

1990'lı yıllardan sonra, ekonomideki büyüme anlayışının istihdam yaratamayacağı netlik kazanmasıyla birlikte, istihdam politikalarını revize eden ve istihdamın önündeki engelleri kaldırmak için yeni yöntemler benimseyen ülke sayıları da hızla artmaya başlamıştır. İşsizlik sigortası ve işsizlik yardımları gibi uygulamaların günümüzde yaygınlaştırılmasıyla, işsizliğin etkilerini dengeleyen uygulamaları içeren; işgücü piyasasının işleyişini iyileştiren aktif politikalar yoluyla istihdam fırsatları çoğaltılmaya çalışılmaktadır. 2000'li yılların başında ülkede yaşanan ekonomik kriz süreci kalkınma planlarını da etkilemiştir. İlerleyen süreç sonrasında yapısal reformlarla birlikte mali piyasalarda bankacılık sektöründe yapılan düzenlemeler, enflasyon hedeflemesi ile dalgalı kur sistemine geçişle yeni bir sayfa açılmış, ekonomik büyümeyle ilgili olumlu göstergelere -2008 küresel krize kadar olan süreçte- kısmen ulaşılmıştır.

Birleşik Devletlerdeki konut piyasasında Ağustos 2007'de patlak veren mali sorunlar, 2007-2008 döneminde dünyadaki küresel finansal dalgalanmaların kaynağı olmuştur. Bu süreçte gelişmiş ülkelerde varlık fiyatları gerilemiş, hanehalkı serveti düşmüş, finansal kuruluşların bilançoları önemli ölçüde bozulmuş, birçok kurum iflas etmiş, uluslararası kredi piyasası aksaklıkları ve likidite sıkışıklığı ortaya çıkmıştır.

Daha sonra ticaret, finans ve güven kanallarıyla gelişmekte olan ülkeler de dahil olmak üzere tüm dünyaya yayılan ABD finans piyasalarında yaşanan kriz sonucunda birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke durgunluğa girmiş, ekonomik büyümedeki yavaşlama daha belirgin hale gelmiştir.

Küresel ölçekte 2008 yılının son çeyreğinde derinleşen küresel finansal kriz, reel sektör krizine dönüşerek özellikle gelişmiş ülkelerde ciddi üretim ve istihdam kayıplarına yol açmıştır. 2009 yılında dünya üretimi %0,6 oranında azalmış ve II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, küresel ekonomik aktivitede en hızlı düşüş yaşanmıştır. Küresel ekonomideki durgunluk da dünya ticaretinde keskin bir daralmaya yol açmış ve dünya ticareti 2009 yılında %10,3 daralmıştır.

Türkiye, reformlar sonucunda elde ettiği net enflasyon rakamları, güçlü kamu maliyesi ve güçlü bankacılık yapısı ile küresel krizde birçok ülkeye göre avantajlı bir konumda olmuştur. Bu durum, kriz döneminde ekonomiyi canlandırmak için esneklik ve politika manevrası alanı sağlamıştır. Ayrıca, orta vadede, özellikle krizin yoğun olduğu 2009'dan sonra, zamanında ve kararlı maliye, para ve gelir politikaları sayesinde iyi performans gösteren Türkiye ekonomisi, -2011 yılı ekonomik büyümedeki negatif değerler göz ardı edilirse- başarılı olan birkaç ülke arasında yer almıştır.

Son yıllarda gerek ticaret savaşları söylemleri ve gerekse Covid 19 salgın sürecinde yaşanan gelişmelerin, kalkınma hedefleri ile ülkelerin dış ticaretinde yarattığı negatif etkilerle birlikte; Türkiye ve dünyadaki tüm devletlerde küresel bir yavaşlama görülmüştür. 2021 yılında pandemi etkilerinin azalması ve artan talep etkisiyle üretim artışları ile enflasyon riskinin yoğunlaşmasının yanında, Rusya-Ukrayna savaşının

yaratacağı olumsuzlukların yakın gelecekte çözülmeyi bekleyen problemler olarak belireceği ve mevcut stratejik hedeflerde de değişimlerin gözlenebileceği oldukça açıktır.

Çalışmamızda Türkiye'deki son yıllara etkisi olan seçili kalkınma planları, bazı anahtar kavramlar ile metin analiz programı yardımıyla irdelenmiştir. Bu bağlamda, bir birini takip eden plan dönemlerinde tekrarı ve sürekliliği olan sorunlar tespit edilmeye çalışılmış ve ilgi çekici bulgulara ulaşılmıştır. Genel ifade ile “planların hedefleri ve politikaları” başlığı altında, dönemler itibariyle kalkınma planlarının ana hatlarında benzerliğin doğal olarak yüksek olduğu görülmüştür. Diğer yanda planların metinlerinde, “nitelikli insan, hukuk devleti ve demokratikleşme” gibi kavramların kod incelemeleri yapıldığında, tekrarlanma oranlarının yüksek biçimde seyrettiği de görülmektedir. Plan, rapor ve strateji gibi belirli aralıklarla yayımlanan politika metinlerinde farklı anahtar kelimelerle raporların süreç içerisindeki değişimi de ayrıca takip edilebilir. Böylelikle geçmişe dönük planlarda sürekli yer alan konuların tespit edilmesiyle birlikte, güncellemeler yapılırken ulaşılamayan hedeflere göre daha etkili revizyonların sağlanması ve süregelen sorunların ne derece çözülebildiğinin anlaşılması da mümkün olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasına gerek olmayan bu çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Araştırmacıların Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Acemoğlu, D. and Robinson, J. (2013). *Why nations fail the origins of power, prosperity and poverty*. London: Profile.
- Altıncı Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Altinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1990-1994.pdf
- Aslan, O. ve Yılmaz, M. (2021). Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Planları Kapsamında Eğitim Yapılarının Analizi. *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 6(1): 114-132.
- Bardakçı, S., Karagöz, Y. ve DüNDAR, S. (2019). On birinci kalkınma planında yer alacak öncelikli kalkınma politikalarına yönelik toplumsal bakış açısının incelenmesi: Tr72 bölgesinde bir uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(70): 798-817.
- Beşinci Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Besinci-Bes-Yillik-Kalkinma-Plani-1985-1989.pdf>
- Dokuzuncu Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.pdf
- Erdem, M.S. ve Bozan, M. (2021). Türkiye’de Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Ekolojik Turizmin Kalkınma Planları İçerisinde Değerlendirilmesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1): 67-90.
- Kalkınma Planları. (2022). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- Lewis, W.A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labor. *Manchester School Of Economic and Social Studies*, 22: 139-91.
- On Birinci Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf
- Onuncu Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf
- Özaslan, M. (2006). 1980 Sonrası Türkiye’de Mekansal Gelişme Eğilimleri ve Yeni Sanayi Bölgelerinin Ortaya Çıkışı. State Plannning Organization, Ankara.
- Rostow, W.W. (1960a). *Büyümenin Beş Aşaması-A Özeti*. *Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
- Rostow, W.W. (1960b). *Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları.
- Rostow, W. W. (1962). *Ekonomik Büyümenin Aşamaları*. Londra: Cambridge University Press.
- Sekizinci Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi: https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/Uzun_Vadeli_Strateji_ve_Sekizinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-2001-2005.pdf

Sen, A. (2001). Economic development and capability expansion in historical perspective. *Pacific Economic Review*, 6(2): 179-191.

Todaro, M.P. and Smith, S.C. (2020). *Economic development*. Pearson Publication, London, UK.

Yedinci Kalkınma Planı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Erişim adresi:
https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Yedinci_Bes_Yillik_Kalkinma_Plani-1996-2000.pdf